

Shahid Bahonar
University of Kerman

Reflection of Islamic Culture in the Naghali Scroll of Shahnameh Haft Lashkar

Mansour Nikpanah¹ Jalal-al-din Gorgij²

1. Associate Professor of Saravan Higher Education Complex and Lecturer at Farhangian University of Zahedan, E-mail: M.nikpanah.com

2. Ph.D. in epic literature from Ferdowsi University of Mashhad and Lecturer at Farhangian University of Zahedan, E-mail: jalal.gorgij@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 23 March 2023

Received in revised form 26
January 2024

Accepted 31 August 2024

Published online 21 December
2024

Keywords:

Naqali scroll,

Haft Lashkar,

conversion of demons to

Islam,

Shi'a ideas

ABSTRACT

Purpose: Naqali scrolls are a written form of Iranian folk epic narratives, primarily transcribed during the Safavid and Qajar eras, although the original narratives predate Islam. Despite their pre-Islamic origins, scribes incorporated a significant amount of Islamic culture into these narratives.

Method and Research: This study extracts and categorizes the Islamic culture present in the Naqali scroll known as the Shahnameh of Seven Armies. The scroll was chosen for its comprehensiveness in recounting numerous epic narratives and its prominence in being influenced by Islamic themes.

Findings and Conclusions: The research findings reveal that Islamic culture manifests in this scroll in several ways: connecting these narratives to the stories of prophets, incorporating Arabic-Islamic phrases into the characters' speech, embedding Shi'a Islamic ideas within the narratives, and portraying some characters as Muslims or converting to Islam. Based on this examination, it is evident that the narrator considered pre-Islamic Iranians to be Muslims and their army to be the army of Islam. Iranian characters spread Islam and call their enemies to Islam in their battles, and many of the demons convert to Islam in their fight against the Iranians. The characters of the stories are always mindful of God and never forget to supplicate and lament to Him. The narrator and storyteller of this scroll has theorized and Islamicized narratives that belong to pre-Islamic eras.

Cite this article Nikpanah, Mansour, Gorgij, Jalal-al-din. (2024). Reflection of Islamic Culture in the Naghali Scroll of Shahnameh Haft Lashkar. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 527-547

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.21266.2465>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2024.21266.2465>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Naqali scrolls are a form of Iranian epic narratives that are characterized by their folk style, their transcription primarily during the Safavid and Qajar periods, and their detailed and elaborated retelling of many Iranian epic narratives. Alongside Ferdowsi's *Shahnameh* and post-*Shahnameh* epic verse narratives, Naqali scrolls represent a captivating and significant component of Iranian epics, and scholars have recently paid particular attention to this literary genre.

In Persian, "toomar" refers to a rolled-up scroll of paper or a lengthy letter. This word has Greek origins. Naqali scrolls were often poorly written and inaccurate transcripts compiled by narrators and storytellers with limited literacy. Complete scrolls typically encompass the entire *Shahnameh*, from the beginning to the story of Bahman. In addition to *Shahnameh* narratives, stories about figures like Garshasp, Sam, Jahangir, Faramarz, Borzu, and others are also recounted in the scrolls.

Naqali reached its zenith during the Safavid era. Religious scholars of that time condemned storytellers and even raised the possibility of their practice being haram (forbidden). For instance, Allameh Majlesi and Seyyed Nematollah Jazayeri both denounced naqali and storytelling. This opposition may have prompted narrators to seek ways to remove the stigma of impermissibility from naqali and storytelling and integrate Semitic and Islamic themes into national-heroic narratives. They aimed to diminish the "Magian hue" of naqali in the eyes of religious scholars and thereby legitimize their art. Consequently, narrators employed various methods and justifications to incorporate Islamic themes into scrolls whose original narratives predated Islam.

Methodology

Naqali scrolls can be found in written form in academic institutions and archives. Therefore, this study, which aims to critically analyze the content of these documents, is descriptive-analytical and has been prepared using a library method.

Discussion

In this essay, we have selected the *Shahnameh* of Seven Armies scroll, one of the Naqali scrolls, to examine the themes and manifestations of Islamic culture in it.

There are several reasons for choosing this text: First, this scroll is among the comprehensive scrolls; to explain, a comprehensive scroll is one that narrates multiple epic narratives and is not limited to a specific epic character and covers the entire *Shahnameh* from the beginning to the end of Bahman's story; therefore, choosing a comprehensive scroll has more credibility and validity and will result in more comprehensive and accurate results. The second reason is that this scroll is one of the latest identified scrolls that has been printed by the editors, and for this reason, little research has been done on it. The next reason is the wide reflection of narratives that have an Islamic hue in this text.

Naqali scrolls are a literary genre that was transcribed during the Safavid and Qajar periods. However, the origins of the narratives in these scrolls, whether in oral form or as works with very ancient sources, predate the Islamic era. Despite this, the narratives of the scrolls are strongly influenced by Islamic and Quranic principles, to the point that Islamic themes can be observed throughout the scrolls. These themes are manifested in the *Shahnameh* of Seven Armies scroll in several ways:

- Framing narratives in an Islamic context: In the scrolls, Iranians are both Muslims and strive to spread Islam. They cause their enemies, both human and demon, to convert to Islam after being defeated. The Iranian army in this scroll is introduced as the army of Islam. Framing pre-Islamic narratives in an Islamic context does not lead to contradictions; because Naqali scrolls are a literary genre, and the language of literature is not compatible with known logic, and we should not seek historical certainties to discover the truth and falsehood of literary propositions.
- Establishing a connection between the stories of the prophets and the narratives of naqali: The prophets are present in the narratives of the scrolls; sometimes this presence is a temporal presence, and sometimes the characters of the scrolls seek help from the prophets in the form of true dreams. The names of prophets such as Solomon, Hud, Seth, etc. are mentioned in the Shahnameh of Seven Armies scroll. The presence of the prophets of Bani Israel is more special in this scroll; especially the presence of Prophet Solomon. Perhaps this happened because of his powerful reign and his control over the forces of nature and demons.
- The existence of Islamic-Shi'a narratives: One of the important Muslim characters in the scrolls is Imam Ali , for whom they attribute a bravery superior to that of Rostam and his descendants. The scrolls give good news of the appearance of Imam Ali (as) in later periods. Also in the Shahnameh of Seven Armies scroll, there is talk of Imam Mahdi .
- The existence of Arabic-Islamic phrases: Many Arabic-Islamic terms and expressions such as "Be'onellah", "Bismillah", "Inshaallah", "Inna lelah wa Inna ilaihe raji'un", etc. are spoken by the characters of the scrolls.

In this essay, we have examined the manifestations of Islamic culture in the Shahnameh of Seven Armies scroll, and categorized these themes in detail along with their various evidences; a topic that was only briefly mentioned in all previous research.

Conclusion

The Shahnameh of Seven Armies scroll serves as a testament to the intermingling of pre-Islamic and Islamic cultures in Iranian storytelling traditions. The scroll's narrator, by incorporating Islamic elements into the pre-Islamic narrative framework, aimed to legitimize the stories, enhance their appeal to a Muslim audience, and position them within the broader context of Islamic history and thought.

طومار نقالی شاهنامه هفت لشکر بستر بازتاب فرهنگ اسلامی

منصور نیک‌پناه^۱ | جلال‌الدین گرگیج^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، مجتمع آموزش عالی سراوان، سراوان، ایران. رایانامه: M.nikpanah.com
۲. دکتری ادبیات حماسی دانشگاه فردوسی مشهد و مدرس دانشگاه فرهنگیان، بخش زبان و ادبیات فارسی، پردیس شهید مطهری زاهدان، زاهدان، ایران. رایانامه: jalal.gorgij@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	زمینه/هدف: طومارهای نقالی شکلی مکتوب از روایات حماسی عامیانه قوم ایرانی هستند؛ روایاتی که عمدتاً در عصر صفویه و قاجار به کتابت درآمده‌اند، اما اصل روایات مربوط به پیش از اسلام است. با وجود آنکه این روایات مربوط به چنین برهه‌ای از زمان هستند، کاتبان، بخش قابل توجهی از فرهنگ اسلامی را وارد این روایات کرده‌اند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۳	روش/ویکرد: نگارندگان این جستار، فرهنگ اسلامی موجود در طومار نقالی موسوم به شاهنامه هفت لشکر را استخراج و دسته‌بندی کرده‌اند. علت انتخاب این متن جامع بودن آن در بیان روایات متعدد حماسی و نیز برجستگی آن در متأثر بودن از مضامین اسلامی است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۰۶	یافته‌ها/نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فرهنگ اسلامی در این طومار به چند وجه تجلی یافته است: ایجاد ارتباط بین این روایات با روایات پیامبران، وجود عبارات عربی-اسلامی در سخن شخصیت‌های روایات، وجود اندیشه‌های اسلامی شیعی در این روایات و مسلمان بودن/شدن برخی از شخصیت‌های روایات. بر مبنای این بررسی روشن شد روایتگر، ایرانیان پیش از اسلام را مسلمان و لشکر آنان را لشکر اسلام تلقی نموده است. شخصیت‌های ایرانی گسترش‌دهنده دین اسلام هستند و در مبارزات خود دشمنان را به اسلام فرامی‌خوانند و نیز بسیاری از دیوان در نبرد با ایرانیان، به اسلام می‌گروند. شخصیت‌های داستان‌ها همواره به یاد خدا هستند و تضرع و زاری به درگاه او را از یاد نمی‌برند. روایتگر و نقال این طومار، روایاتی را که مربوط به ادوار پیش‌اسلامی هستند، در بستری اسلامی تئوریزه کرده و رنگ‌وبویی اسلامی به آن‌ها بخشیده است.
کلیدواژه‌ها: طومار نقالی، هفت لشکر، اسلام آوردن دیوان، اندیشه‌های شیعی.	

استناد: نیک‌پناه، منصور؛ گرگیج، جلال‌الدین (۱۴۰۳). طومار نقالی شاهنامه هفت لشکر بستر بازتاب فرهنگ اسلامی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۳ (۴۶)، ۵۴۷-۵۲۷.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.21266.2465>

© نویسنندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

طومارهای نقالی شکلی از روایات حماسی قوم ایرانی هستند که اولاً سبکی عامیانه دارند. دوم اینکه عمدتاً در زمان صفویه و قاجاریه به کتابت درآمده‌اند؛ به عنوان مثال طومار نقالی شاهنامه (موسوم به طومار سیاهپوش) در سال ۱۱۳۵ ق، طومار هفت لشکر در سال ۱۲۹۲ ق و طومار ناینگلی در سال ۱۲۴۵ ق به کتابت درآمده‌اند (در این باره ر.ک: ارژنگی، ۱۳۹۷: ۱۰۹). به باور آیدنلو (۱۳۸۸: ۳۵)، اسناد و اشارات مربوط به نقالی از دوره صفویه به این سو است. سوم اینکه بسیاری از روایات حماسی قوم ایرانی را با طول و تفصیل و شاخ و برگ فراوان به روایت درآورده‌اند (در این باره ر.ک: آیدنلو، ۱۳۹۰: ۶). در کنار شاهنامه فردوسی و روایات منظوم حماسی پس از شاهنامه، طومارهای نقالی بخشی جذاب و قابل توجه از حماسه‌های قوم ایرانی هستند که امروزه پژوهشگران توجه ویژه‌ای به این ژانر ادبی نشان داده‌اند.

طومار در لغت به معنای نامه، لوله کاغذ، صحیفه و نامه دراز است که درنوردیده باشد. این واژه اصالتی یونانی دارد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۵۵۵۸). طومارها نسخی غالباً بدخط و مغلوط بوده‌اند که نقالان و گویندگان با سواد اندک خود آن‌ها را گرد آورده‌اند. معمولاً نقالان این نسخ را در اختیار کسی قرار نمی‌داده‌اند؛ خصوصاً کسانی که به این کار وارد نبوده‌اند. به‌علاوه کمتر ممکن بوده که طومارها خرید و فروش شوند. غالباً طومارهایی که به دست نقالان معروف نوشته و انشا می‌شده، دارای شهرت بیشتری بوده است. بعضی از نقالانی که ذوق ادبی نداشته‌اند، به رونویسی صرف طومارهای قبلی پرداخته‌اند. بعضی دیگر از نقالان نیز با مطالعه منابع مختلف، مواردی را به اصل روایات افزوده‌اند (محبوب، ۱۳۸۶: ۱۰۹۹-۱۱۰۰). طومارهای کامل معمولاً از آغاز شاهنامه تا پایان داستان بهمن را دربرمی‌گیرند. در کنار روایات شاهنامه‌ای، روایات مربوط به شخصیت‌هایی چون گرشاسپ، سام، جهانگیر، فرامرز، برزو و... هم در طومارها نقل می‌شود. بخشی از روایات طومارها ساخته و پرداخته ذهن نقالان است و از ذوق داستان‌گویی آنان نشأت می‌گیرد (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۱۷-۱۶).

داستان‌سرایی و قصه‌گویی در ایران پیشینه کهنی دارد. در گذشته‌های دور (گویا در عهد اشکانیان) خنیاگرانی تحت عنوان «گوسان»، مردم را با نوازندگی و نقل داستان گذشتگان سرگرم می‌کرده‌اند. در اواخر عهد ساسانی نیز قصه‌گویان دوره‌گرد داستان‌های کهن خصوصاً داستان‌های مربوط به خاندان رستم و نوادگانش را نقل می‌کرده‌اند. این روایات احتمالاً اصالتی پارتی و اشکانی دارد که در دوره ساسانی رنگ و بوی حماسه‌های ساسانی را به خود گرفته و با تاریخ گذشته سکائیان آمیخته شده است. روایات اساطیری قوم ایرانی چنان شهره آفاق بوده که برخی از اعراب معاند با پیامبر (ص)، برای مقابله با قرآن قصه‌های رستم و اسفندیار را در معابر بازگو می‌کرده‌اند (هفت لشکر، ۱۳۹۸: بیست و هفت - بیست و هشت).

داستان‌سرایی به شکلی دیگر در میان فرقه‌های اسلامی نیز شکل گرفت. مانند فضائلیان سنی‌مذهب که فضائل خلفا را بیان می‌کرده‌اند و نیز مناقب‌یان شیعه‌مسلم که فضایل علی (ع) و خاندان پیامبر (ص) را بیان می‌کرده‌اند (همان). نقالان در قهوه‌خانه‌ها خصوصاً در فصل زمستان و نیز ماه رمضان مشغول نقالی بوده‌اند. معمولاً شش ماه

طول می کشید تا یک نقال زبردست بتواند یک دوره کامل از داستان‌های حماسی قوم ایرانی را برای مردم بازگو کند. آنان معمولاً هر شش ماه یک بار مراسم سهراب‌کشی را برگزار می‌کردند. برای این کار، دیوار قهوه‌خانه را سیاه می‌پوشانیدند و اسباب خاص عزاداری را تعبیه می‌کردند (همان: سی و دو).

نقالی در عصر صفویه به اوج خود رسید. علمای دینی آن عصر به رد و انکار قصه‌خوانان پرداختند و حتی احتمال حرام بودن آن را مطرح ساختند. از جمله، علامه مجلسی و سید نعمت‌الله جزایری به رد نقالی و قصه‌گویی پرداخته‌اند. همین عامل شاید سبب شد تا نقالان در پی رفع شائبه حرمت از نقالی و داستان‌گویی برآیند و مضامین سامی و اسلامی را در روایات ملی-پهلوانی ادغام کنند تا از «صبغه مجوسیت» آن نزد علمای دین بکاهند و از این راه، جوازی برای فن خود فراهم کنند (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۲۹-۲۸). بنابراین، با این رویه، نقالان به هر شکل ممکن و با هر مستمسکی سعی کردند مضامین اسلامی را وارد طومارهایی کنند که اصالت روایتشان مربوط به پیش از اسلام است. آنان با این کار هم جلوگیری از تحريم قصه‌گویی شدند و هم حس قابل قبولی در مخاطبان مسلمان خود برانگیختند تا ذوق مخاطبان با شنیدن داستان‌های جذاب اساطیری و حماسی که در بستری اسلامی طرح شده بود، سیراب گردد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

معمولاً بیشتر و پیشتر از هر منبعی، در مقدمه طومارهای نقالی، مصححان به این ویژگی طومارها اشاره کرده‌اند: آیدنلو در مقدمه طومار مصحح خویش به رد و انکار علمای عهد صفویه نسبت به طومارها اشاره کرده و معتقد است، یکی از دلایل ورود عناصر اسلامی به طومارها، زدودن همین شائبه است. به باور ایشان، رواج نقالی و شاهنامه‌خوانی در این عصر از یک سو و مخالفت شماری از علما در این باره از سوی دیگر، تناقض جالبی را در تاریخ اجتماعی ایران به وجود آورده است (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۲۸).

مصححان هفت لشکر در مقدمه طومار مصحح خویش به این نکته اشاره کرده‌اند که ظاهراً چون درویشان داستان‌های حماسی را نقل می‌کرده‌اند، جلوه‌هایی از تصوف عامیانه وارد طومارها شده است. سپس به وضو گرفتن شخصیت‌ها، استفاده از اسم اعظم، ارتباط پهلوانان با عالم معنی و غیب و ... اشاره کرده‌اند. مصححان به این نکته نیز اشاره می‌کنند که این موضوع مختص طومارها نیست و در بسیاری از داستان‌های عامیانه فارسی نیز صبغه‌ای از عرفان، آشکار است (هفت لشکر، ۱۳۹۹: چهل و شش).

مصححان شاهنامه هفت لشکر معتقدند یکی از ویژگی‌های شاخص طومارها ترکیب عناصر اسلامی و سامی با داستان‌های ایران باستان است. به باور آنان، بر خلاف شاهنامه و بسیاری از منظومه‌های حماسی و نیز برخلاف داستان‌هایی چون سمک عیار و داراب‌نامه، بخش قابل توجهی از طومارها با مضامین و باورهای سامی و اسلامی آمیخته شده است و این درهم آمیختگی منحصر به طومارها نیست، بلکه در تاریخ و فرهنگ ایران اسلامی سابقه‌ای بیش از هزار سال دارد و در منابع سده‌های نخست اسلامی چون اخبار الطوال، آفرینش و تاریخ، تاریخ بلعمی و ... مشهود است (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۳۷).

مصححان کتاب گرشاسپ در مقدمه طومار مصحح خویش در بحثی تحت عنوان «اسلامی‌ز کردن روایات ملی حماسی در بدنه متون شفاهی در طومار گرشاسپ» به این موضوع پرداخته‌اند. به اعتقاد مصححان، پیوند مضامین

ملی و دینی از عصر ترجمه‌های متون پهلوی به عربی آغاز شده است و از سده نهم به بعد با رشد روزافزون تشیع، ادبیات حماسی فارسی به سطحی از پیوند مذهب و حماسه رسید که پیش از این بی‌سابقه بود و «تثبیت ایدئولوژی صفوی که نوعی توده‌گرایی و توسعه باورهای عوامانه و سطحی با زمینه مذهبی را در همه قلمروهای فکری و فرهنگی به دنبال داشت، دلیل اصلی این پیوند بود» (کتاب گرشاسپ، ۱۴۰۱: ۱۴۶).

اشارات مصححان در مقدمه طومارهای اخیرالذکر بسیار موجز و مختصر است و به دسته‌بندی و تحلیل عناصر اسلامی در طومارها پرداخته‌اند. مصححان طومار شاهنامه هفت لشکر نیز اشارات بسیار مختصری به عناصر سامی و اسلامی این طومار داشته‌اند. بنابراین، جای پژوهشی مفصل و دسته‌بندی منطقی عناصر اسلامی در طومارهای نقالی خالی است و نگارندگان کوشیده‌اند به این موضوع بپردازند.

۳.۱- روش‌شناسی پژوهش

طومارهای نقالی به عنوان سندهای مکتوب در مراکز علمی و محل نگهداری اسناد یافت می‌شود. از این رو، این پژوهش که قصد نقد و بررسی محتوای این اسناد را بر عهده دارد، از نوع توصیفی-تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای اقدام به تدوین این مقاله نموده است.

۴.۱. یافته‌های پژوهش

فرهنگ اسلامی در این طومار به چند وجه تجلی یافته است: ایجاد ارتباط بین این روایات با روایات پیامبران، وجود عبارات عربی-اسلامی در سخن شخصیت‌های روایات، وجود اندیشه‌های اسلامی شیعی در این روایات و مسلمان بودن/شدن برخی از شخصیت‌های روایات. بر مبنای این بررسی روشن شد روایتگر، ایرانیان پیش از اسلام را مسلمان و لشکر آنان را لشکر اسلام تلقی نموده است. شخصیت‌های ایرانی گسترش‌دهنده دین اسلام هستند و در مبارزات خود دشمنان را به اسلام فرامی‌خوانند و نیز بسیاری از دیوان در نبرد با ایرانیان، به اسلام می‌گروند. شخصیت‌های داستان‌ها همواره به یاد خدا هستند و تضرع و زاری به درگاه او را از یاد نمی‌برند. روایتگر و نقال این طومار، روایاتی را که مربوط به ادوار پیش‌اسلامی هستند، در بستری اسلامی تئوریزه کرده و رنگ‌وبویی اسلامی به آن‌ها بخشیده است.

۲. بحث و بررسی

۱.۲. مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی در طومار نقالی شاهنامه هفت لشکر

اختلاط فرهنگ اسلامی با مضامین حماسی یکی از ویژگی‌های مشترک در تمام طومارهای نقالی است. این خصیصه با شدت و ضعف، در تمامی طومارها و نیز در بسیاری از قصص عامیانه فارسی وجود دارد. پیوند مضامین ملی با مضامین دینی با سه رویکرد متفاوت در ادب فارسی تداوم یافته است:

- ۱- دفع و انکار مضامین ملی و طرح مضامین دینی در بستری حماسی.
- ۲- تفکیک میان مضامین ملی و دینی که فردوسی همین رویکرد را حفظ کرده است.
- ۳- ترکیب این مضامین با هم که شاهنامه اسدی و آثاری از قرن هشتم تا عهد قاجار را می‌توان به عنوان نمونه ذکر کرد (قائمی، ۱۳۹۳ آ: ۱۱۸). گویا ایرانیان در پی تقابلی که میان اساطیر آنان و دین اسلام پیش آمد، در پی تطهیر اساطیر خود بودند و راهی را جستند تا میان این دو آشتی برقرار کنند. بنابراین، میان پیامبران

بنی اسرائیل و شخصیت‌های اساطیری خود نقبی زده و پیوندی برقرار کردند. این ترکیب، به نخستین قرون آغاز تمدن اسلامی و هنگامه ترجمه خدای‌نامه‌ها از پهلوی به عربی و فارسی رخ داده و اوج آن را باید در زمان زمامداری صفویان بر ایران دانست (همان: ۱۲۰-۱۲۲). این رویکرد در طومارهای نقالی نیز به حالت سوم است؛ یعنی ترکیب مضامین دینی و حماسه ملی رخ داده است. به همین سبب، روایات حماسی گاه با روایات دینی آمیخته می‌شود. قطعاً رد و انکار نقل این روایات یکی از علل اصلی ترکیب مضامین دینی با این روایات عامیانه حماسی است و در کنار آن، دین‌مداری ایرانیان سبب شده تا نقالان این قصص برای جذب بیشتر مخاطب برای این درهم‌آمیختن شکی به خود راه ندهند و حتی برای برساختن چنین داستان‌هایی با همدیگر رقابت داشته باشند. به گفته آیدنلو (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۲۸)، رواج نقالی و شاهنامه‌خوانی در عصر صفویه از یک سو و نیز مخالفت برخی از علما با این قضیه نوعی تناقض را در تاریخ اجتماعی این برهه از زمان رقم زده است. این تناقض به بهترین شکل در طومارهای نقالی نمود یافته است. به نظر می‌رسد طومارها با این تلفیق، این تناقض را حل کرده باشند. این کار با تلفیق عناصر دینی در عناصر ملی اتفاق افتاده است. ما در این جستار با انتخاب طومار شاهنامه هفت لشکر، به عنوان یکی از طومارهای نقالی، به بررسی مضامین و مظاهر فرهنگ اسلامی در آن پرداخته‌ایم.

انتخاب این متن چند دلیل دارد: یکی، اینکه این طومار در عداد طومارهای جامع است؛ توضیح اینکه طومار جامع به طوماری می‌گویند که روایت‌های متعدد حماسی را نقل می‌کند و منحصر به یک شخصیت حماسی خاص نیست و از آغاز شاهنامه تا پایان داستان بهمن را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین، انتخاب طوماری جامع، روایی و پایایی بیشتری دارد و نتایجی جامع‌تر و دقیق‌تر از آن حاصل خواهد شد. دلیل بعدی، این است که این طومار جزو جدیدترین طومارهای شناسایی شده است که به مدد مصححان به زیور طبع آراسته گشته است و به همین سبب، پژوهش‌های کمی در مورد آن صورت گرفته است. دلیل بعدی، انعکاس فراوان روایاتی است که در این متن صبغهای اسلامی دارند.

قرار گرفتن مضامین اسلامی در خط سیر داستان طومارها در طومارهای دیگر نیز به همین سبک و سیاق است و با بررسی این طومار، کلیتی از تجلی مضامین اسلامی را به دست خواهیم آورد که تقریباً در مورد تمام طومارها صادق است.

تصور یک سطح صفر و تهی از ایدئولوژی در یک متن اگر ناممکن نباشد، لاف‌دل‌دشوار به نظر می‌رسد. هر متن مولود یک بافت و موقعیت اجتماعی است. به همین دلیل ممکن است از یک متن غیرایدئولوژیک تفسیری ایدئولوژیک شکل بگیرد. تراکم عناصر ایدئولوژیک در یک متن نشان از تعلق متن به یک گروه اجتماعی یا گفتمان خاص دارد (فتوحی، ۱۳۹۵: ۳۵۰). در مورد وجود مضامین منبعث از فرهنگ اسلامی در طومارهای

نقالی نیز همین موضوع صادق است. طومارها که از عصر صفویه به این سو شکل گرفته‌اند (در این باره ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۸: ۳۵)، روایت را در بستر اوضاع اجتماعی همان عصر جاری ساخته‌اند. مخاطبان، مسلمانان معتقد عصر قاجار هستند و در فرهنگ و تمدن اسلامی زیسته‌اند و در چنین فضایی تنفس کرده‌اند. همین موضوع کافی است تا نقال یا کاتب طومار روایات اساطیری و حماسی ایرانیان را- آن هم روایاتی که اصالتاً صبغه‌ای اسلامی ندارد و به پیش از اسلام برمی‌گردد- در فضایی با رنگ و بوی اسلامی طرح کند. او هم مخاطب‌شناس است و هم با این کار به قصه‌گویی‌های خود مشروعیت می‌بخشد. ما در چند بخش مجزا مؤلفه‌های تأثیر فرهنگ اسلامی را بر طومارها بررسی خواهیم کرد:

۱.۱.۲. وجود رؤیاهای صادقه در طومارهای نقالی

خواب دیدن یکی از مؤلفه‌هایی است که در بحث رؤیاهای صادقه هم در قرآن مذکور است و هم علمای دین به آن اشاره کرده‌اند؛ به عنوان مثال، علامه مجلسی در باب ۴۴ کتاب بحارالأنوار (حقیقة الرؤیا و تعبیرها و فضل الرؤیا الصادقة و علتها و علة الكاذبة) به این حدیث اشاره کرده است که رؤیای صادقه جزئی از هفتاد جزء نبوت به شمار می‌رود: «إِنَّ الرُّؤْيَا الصَّادِقَةَ جُزْءٌ مِنْ سَبْعِينَ جُزْءٍ مِنَ النَّبُوَّةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۸: ۱۶۷).

به باور جعفری و محمدحسینی یکی از ویژگی‌های ساختاری مشترک طومارها و داستان‌های بلند ادبیات عامه وجود خواب‌های فراوانی است که شخصیت‌ها می‌بینند. در شاهنامه نیز خواب‌های زیادی در بخش اساطیری و حماسی وجود دارد. خواب‌ها در طومارها با هدف گره‌گشایی داستان‌ها مطرح می‌شوند و به پیشبرد روایت کمک می‌کنند. خواب‌های طومارها دو دسته هستند: یا خواب‌هایی هشداردهنده و آگاه‌کننده هستند یا خواب‌هایی رهنمون‌کننده. خواب‌های هشداردهنده در مورد وقوع اتفاقی ناخوشایند، فرد را هشدار می‌دهند و خواب‌های رهنمون‌کننده از وجود مشکل و شیوه رفع آن فرد را آگاه می‌سازند (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۳۳). خواب‌های موجود در طومارها عمدتاً راهنمای راه پادشاهان و پهلوانان است و طرفه آنکه شخصیت‌های ضد قهرمان و دیوان از این خواب‌ها نمی‌بینند. معمولاً کسانی که این خواب‌ها را می‌بینند، با کمک شخصیت‌هایی دیگر که پیامبران، بزرگان دینی یا اجدادشان هستند، مسیر درست را می‌یابند و گشایش را برای خود رقم می‌زنند. این خواب‌ها خواب‌هایی نیستند که در شمار اضغاث احلام باشند یا نیاز به تعبیر داشته باشند.

نکته مهمی که نباید از آن غافل بود، این است که خواب‌ها و رؤیاهای صادقه به خودی خود رنگ اسلامی ندارند و اصولاً خواب دیدن به تنهایی نسبت و مناسبتی با اسلام و فرهنگ اسلامی ندارد. در شواهد منتخب، خواب‌ها پس از تضرع و زاری به بارگاه خداوندی دیده می‌شوند و حتی با غسل، وضو و اسم اعظم همراه هستند. در ادامه نمونه‌هایی از رؤیاهای که در طومارهای نقالی آمده، ذکر می‌شود.

سام قبل از نبرد با عوج بن عنق غسل کرد و عبادت خدا را به جا آورد. او در حال گریه به خواب رفت. در خواب به او مژده نصرت داده شد (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۲۱۷-۲۱۶).

جمشیدشاه بر سر چشمه‌ای وضو گرفت و به عبادت پرداخت. او در حالت سجده به خواب رفت و در خواب، جایگاهش را در بهشت و حتی حوربانش را مشاهده کرد. ندا آمد که اگر می‌خواهی بخشیده شوی، باید به مقام شهادت برسی. او را ضحاک با اره چهار پاره کرد و پس از کشته شدن، وزیر ضحاک او را غسل داد (همان: ۱۱۱-۱۱۳).

وقتی سام در طلسمی گرفتار شد، غلامش فرهنگ به درگاه خدا متضرع شد. در خواب، خضر نبی را دید. خضر گفت که راهش را ادامه دهد، هر جا که سایه‌اش بر زمین نیفتد، همانجا را بشکافد. زیر خاک، لوحی خواهد یافت که طلسم سام را به کمک آن می‌شکند (همان: ۱۹۰).

آذربرین به دخمه حضرت سلیمان(ع) رسید. او در خواب سلیمان را دید که به او گفت که زیارتش قبول شده و او را سیهسالار هفت اقلیم خواهد کرد و موفق خواهد شد انتقام خون پدرش را بگیرد (همان: ۷۰۴). کاوه و فرزندان او به دنبال فریدون بودند و او را نمی‌یافتند. کاوه به درگاه خدا نالید و سربر سجده نهاد. در همین حالت به خواب رفت و در خواب او را به دیدن فریدون مژده دادند (همان: ۱۱۹).

جهان‌بخش در خان سوم گرفتار بود. در خواب آیه‌ای متضمن اسم اعظم به او القا شد. او به کمک این آیه خود را از خان سوم رها کرد (همان: ۵۶۱).

نکته مهم اینکه عمدتاً کسانی که به کمک خواب برای نیل به مقصود خویش راهنمایی می‌شوند، قبل از خواب به تضرع و زاری می‌پردازند و عبادت می‌کنند و بعد از آن به خواب می‌روند و در خواب به سمت گشایش و فرجی که در تقدیر آنان هست، راهنمایی می‌شوند. این مورد در شواهد مختلفی که ذکر شد وجود دارد.

۲.۱.۲. برقراری ارتباط میان روایات طومارها و روایات پیامبران

یکی از مضامین پرتکرار طومارها ارتباط میان شخصیت‌های موجود در طومارها با پیامبران است. معمولاً پیامبران بنی‌اسرائیل برای این منظور انتخاب می‌شوند. پیامبرانی که انتخاب می‌شوند، معمولاً پیامبران مشهوری هستند که در قرآن نامشان ذکر شده است. در این طومار از حضرت آدم، شیث، سلیمان و هود علیهم‌السلام یاد شده است و خضر نیز در روایت طومار حضور دارد:

طبق روایت طومار، کیومرث، شاه اساطیری ایران، نوه حضرت آدم و فرزند شیث(علیهماالسلام) بوده است (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۹۰). البته فقط طومارهای نقلی نیستند که چنین باوری دارند. این باور چنان مشهور بوده که راغب اصفهانی در کتاب *محاضرات‌الادبای خویش* وقتی در مورد نورو سخن می‌گوید، از تولد کیومرث و انتسابش به آدم(ع) سخن می‌گوید: و قیل: النیروز هو یوم ولد کیومرث بن هبة الله بن آدم، لأن الجدران اخضرت لمولده، و اثمرت الأشجار لغير إبانها و قیل: هو الیوم الذی أحرق الله تعالی فیهِ الظلمة بالنور، و خلق السموات والأرض، و کون الدنیا، و أمر الفلک بالدوران و أما صب الماء فهو قوم أصابتهم قحمة من الأزل، فحطوا زمانا و انقطع عنهم الأمطار و تموت مواشهم ثم مطروا و استبشروا لطول عهدهم به فكان من رش من ذلك المزن سره و أعجبه، فجعلته العجم سنة إلى

آخرالدهره». ترجمه: گفته شده: نوروز روزی است که کیومرث بن هبه‌الله بن آدم به دنیا آمد؛ زیرا هنگام تولد او دیوارها سبز شدند و درختان غیر از زمان خود میوه دادند و گفته شده: روزی است که در آن خداوند تاریکی‌ها را با نور سوزاند و آسمان‌ها و زمین را آفرید و جهان را خلق کرد و فلک را به گردش و ریختن آب فرمان داد. آن‌ها قومی بودند که از قدیم‌الایام به مصیبتی مبتلا شدند و دچار خشک‌سالی شدند، باران از آن‌ها قطع شد و چهارپایانشان مردند. سپس باران بارید و به طولانی بودن روزگارشان به واسطه آن شادان شدند؛ پس آنگاه از بارش آن ابرها بسیار خوشحال و شگفت‌زده شدند؛ پس عجم تا پایان روزگار آن را رسمی قرارداد (اصفهانی، ج ۲، ۱۴۲۰: ۵۹۳). دیگر نمونه‌ها:

وقتی سام، جد رستم، نامه‌ای به خاقان چین نوشت، نامه را به این شکل آغار کرد: اول نامه به نام خداوند یگانه، دویم به نام پیغمبر زمانه (۱۷۲). (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۱۷۲). شروع نامه با نام خدا و یادکرد از پیامبر زمان، یعنی باورمندی به دو مورد از اصول دین، یعنی توحید و نبوت.

سام پهلوان با شداد عاد همزمان بوده است. او توانست عاد، ثمود و شدید بن شداد را بکشد (همان: ۲۱۰-۲۰۶). رستم انگشتی‌ای در دست داشت. این انگشتی از سلیمان نبی (ع) به او رسیده بود:

سلیمان پیغمبر دادگر
بدادش به رستم یل نامور
(همان: ۳۷۹)

جهان‌بخش، نواده رستم، به شدت مجروح شده بود. کی خسرو، شاه ایران، مهره هود پیامبر را به او داد و گفت آن را در شیر گوسفند بگذار و سپس بر جراحت جهان‌بخش بمال. رستم چنین کرد و جهان‌بخش به برکت آن مهره فوراً بهبود یافت (همان: ۵۷۳).

در میان پیامبران اشاره به نام سلیمان نبی (ع) بیشتر است. شاید علت این باشد که سلیمان به علت قدرت و شوکت و سلطنتی که داشته و از این جهت که دیوها تحت سلطه او بوده‌اند، بیشتر مورد توجه طومارها بوده است؛ چرا که قهرمانان طومارها همیشه در نبرد با دیوها بوده‌اند و آنان را مغلوب خود ساخته‌اند: سام با سیه‌دیو مبارزه کرد و او را شکست داد. سیه‌دیو اسلام اختیار کرد و چهار هزار نره‌دیو که همراه او بودند نیز مسلمان شدند (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۲۲۶). همسان‌نگاری میان جمشید و سلیمان بیش از همه مورد توجه راویان روایات حماسی بوده است؛ زیرا هر دو دیوبند بوده‌اند و هر دو در عصر زرینی می‌زیسته‌اند که توانسته بودند نیروهای پیدا و پنهان طبیعت را تحت سیطره خویش قرار دهند (قائمی، ۱۳۹۳: ۱۲۲). در ماجرای انگشتی رستم که از سلیمان نبی به او ارث رسیده بود، نیز هم نکته‌ای قابل ذکر است. نگین انگشتی سلیمان بسیار مشهور بوده و نماد جهانگیری و سلطنت او بوده و گویا اسم اعظم نیز بر آن حک شده بوده (برای تفصیل بیشتر ر.ک: پرویزی، ۱۳۴۷: ۸۸-۸۳). همین دو عامل سبب شده که این انگشتی در روایت طومار از آن رستم شود؛ چون رستم جهانگشا و تاج‌بخش است و برای پیروزی‌های خود به قدرت این انگشتی و حتی اسم اعظم آن نیازمند است؛ اسم اعظمی که در طومارهای نقالی اهمیت خاصی برای پهلوانان دارد. به هر روی، به نظر می‌رسد امتزاج داستان پیامبران با داستان شخصیت‌های طومارها چنین سیری داشته باشد: به علت تداوم یک سنت کهن که از قرون نخستین اسلامی و خصوصاً در کتب

تاریخی اسلامی آغاز شده بود، داستان‌های ملی ایرانیان با داستان پیامبران پیوند خورده بود و طومارها نیز در ادامه این سنت کهن خلق شده‌اند. درست است طومارها از حیث زمان کتابت به دوره صفویه و قاجاریه برمی‌گردند، اما روایات آنان دارای رنگ و بوی کهنی است و حتی بسیاری از روایات کهن آنان در همین کتاب‌های تاریخی قدیم وجود دارد. بنابراین، این طرز برخورد با متن و الحاق داستان پیامبران به داستان‌های حماسی ایرانیان در واقع، دارای پیشینه است و حتی بخشی از این نوع الحاق‌ها به منابع کار طومارها برمی‌گردد.

البته طومارها نوخاسته و بی‌ریشه نیستند. طومارها در پس‌زمینه خود منظومه‌های حماسی، آثار تاریخی، شاهنامه، متون فارسی زرتشتی، متون پهلوی و اوستا را دارند. به باور آیدنلو منابع طومارها عبارتند از ۱- شاهنامه و منظومه‌های حماسی ۲- اشارات منابع تاریخی ۳- طومارهای نقلی پیشین ۴- اندوخته‌های ذهنی نقالان که آمیخته‌ای از خواننده‌ها و شنیده‌های آنان با قوه خیال‌پردازی‌شان است (آیدنلو، ۱۳۹۵: ۱۳۴). درست است که منبع برخی از داستان‌های پیامبران قوه تخیل نقال است، اما بخشی از داستان‌های پیامبران دارای منبع است؛ مثلاً کتاب گرشاسپ‌نامه. در این کتاب که چند صد سال پیشتر از طومارها نوشته شده، از همزمانی گرشاسپ پهلوان با ابراهیم نبی سخن رفته است:

پیمبر براهیم بود آن زمان
بُدش نام زرتشت از آسمان

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۴۴۱)

سپس با ظهور دولت صفویه و نیز منعی که برای داستان‌سرایی و نقلی از جانب علمای اسلام آغاز شد، داستان‌های بیشتری از پیامبران افزوده شد. گاه به آب و تاب داستان‌های موجود و مسبوق بر زمان خود، می‌افزودند و گاه داستان‌های جدیدی خلق می‌کردند. به هر حال، نقال برای تطویل هرچه بیشتر داستان‌ها و نیز مشروعیت بخشیدن به قصه‌گویی خود و جذب مخاطبان مسلمان عصرش، محملی بهتر از داستان پیامبران نیافته است.

۳.۱.۲. قایل بودن به وجود اسم اعظم و باطل‌السحر

وجود اسم اعظم و باطل‌السحر و یاری گرفتن پهلوانان از این دو جزو مضامین پرتکرار طومارهای نقلی است. در طومارها از باطل‌السحر سخنان بسیاری به میان است. پهلوانان برای باطل کردن جادوی جادوگران و دیوان از این باطل‌السحرها استفاده می‌کرده‌اند. شاید یکی از علل تکرار «باطل‌السحر» در طومارها رواج چنین باورهایی در عصر کتابت طومارها باشد. مطابق کتاب *طهران قدیم* (شهری، ۱۳۷۱: ۸) که زندگی مردم تهران قدیم را در اواخر عهد قاجار و دوره پهلوی اول را به تصویر کشیده است، مردم آن عصر به چنین باطل‌سحرهایی باور داشته‌اند. صاحب کتاب از شیوه‌های مختلف ابطال سحر سخن می‌گوید و در موضعی از کتاب می‌نویسد:

«بعد از آن آب جام‌های باطل‌السحر بود که چهار قل و آیه‌الکرسی و آیات دفع و رفع مانند «قالَ موسی ما جِئْتُم بِه السِّحْرِ...» موسی گفت آنچه شما آوردید، جادو است. و «قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ»: بگو حق آمد و باطل نابود شد. و امثال آن بر آن‌ها کنده شده بود و به کار سحرشده‌ها و دشمن‌دارها و گرفتارها و پریشان‌ها می‌آمد که سه هفت بار بر سر و دو طرف بدن می‌ریختند و دیگر اعمال طلسمات سوسن غساله و شمامه و دمامه و هاروت و ماروت...» (شهری، ۱۳۹۳، ج ۱: ۵۳۵). نمونه‌هایی از کاربرد این مورد به قرار زیر است:

باغ ضحاک طلسم بود و فریدون به کمک دعای باطل السحری که از سیمرخ حکیم آموخته بود، طلسم را شکست (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۱۲۳).

وقتی ژنده جادو خرمن خرمن آتش روانه سام کرد او به کمک دعای باطل السحر آتش را رفع کرد (۱۵۶). بعد از کشته شدن، هنوز هم این جادوگر، حرف می زد که سام اسم اعظم بر خاک خواند و بر روی او پاشید و جادوگر این بار واقعاً مُرد (همان: ۱۵۷).

۴.۱.۲. مسلمان بودن شخصیت‌ها و گسترش اسلام

محمدجعفر محجوب در مطلبی تحت عنوان «درباره پدید آمدن حماسه دینی» به موضوع مسلمان بودن پهلوانان داستان‌های کهن اشاره کرده‌اند. به باور ایشان، چون پس‌زمینه حماسه‌ها دفاع از راستی و جوانمردی است، پس تعارضی با دین ندارد و به همین سبب، بسیاری از شخصیت‌های داستان‌های کهن که حتی سابقه‌شان پیشتر از اسلام است، خود را گسترش‌دهنده اسلام معرفی می‌کنند. به اعتقاد محجوب، این موضوع با موازین دینی و شرعی ناساز نیست؛ زیرا اسلام فقط یک دین خاص نیست، بلکه به معنای یکتاپرستی و خداباوری است (محجوب، ۱۳۸۶: ۱۲۴۴-۱۲۴۳). در این طومار از لشکر ایران به عنوان لشکر اسلام یاد می‌شود (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۱۷۸ و ۱۸۵). حتی وقتی سام به فرمان منوچهرشاه قصد دارد به نبرد اژدهایی برود، قول می‌دهد که مسلمانان را از هیبت آن اژدها برهاند (همان: ۲۳۱). همان‌طور که پیشتر ذکر شد، روایات طومار اصالتی پیشاسلامی دارند، اما کاتبان و نقال‌های طومارها روایات اسلامی را در بستری اسلامی تنویر کرده‌اند. پرسشی که پیش می‌آید، این است که این موضوع از جهت صدق و کذب چگونه قابل واکاوی است؟ آیا این نوعی دروغ بستن و کذب‌گویی نیست؟

صدق و کذب در متون ادبی از لونی دیگر است و گزاره‌های ادبی از این حیث متفاوت از گزاره‌های شناخته شده غیر ادبی هستند. به قول شفیعی کدکنی در کتاب *زبان شعر در نثر صوفیه*، «مرز دروغ و اغراق هنری را بافت آن‌ها و زمینه ساختاری آن‌ها تعیین می‌کند. معیار صدق هنری اغراق‌های شاعرانه در خودش نهفته است و هیچ عاملی از بیرون نمی‌تواند در صدق و کذب آن‌ها دخالت کند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۶۳). در واقع، طومارها یکی از انواع ادبی هستند و برای تحلیل صدق و کذب گزاره‌های ادبی نباید همیشه به دنبال مسلمات واقعی و گزاره‌های ثابت و معمول تاریخی بود. بنابراین، این متن ادبی که ماهیتاً مربوط به پیش از اسلام است، اما خود را در بستری اسلامی بازسازی کرده، منجر به تناقض نمی‌شود؛ زیرا زیبایی متون ادبی به همین خاصیت پارادوکسیکال آن‌هاست و جمع اضدادی که از قبل این شاخصه به وجود می‌آید، هنرآفرینی محض است. در این اثر هنری شخصیت‌های قبل از اسلام، مسلمان و به شعائر اسلامی پایبند هستند. کاتبان و نقالان با اجتماع نقیضین اثری زیبا خلق کرده‌اند و با این کار، فرهنگ اسلامی را به متنی که ماهیتی غیر اسلامی دارد، افزوده‌اند. این کار فقط از عهده زبان هنر برمی‌آید. شفیعی کدکنی با بیان این بیت:

اگر بشنود نام افراسیاب

شود کوه آهن چو دریای آب

می‌گوید که تمام خوانندگان شاهنامه با خواندن این بیت به التذاذ ادبی می‌رسند، با وجود آن که «کوه آهن» در خارج از این شعر وجود ندارد و اگر هم وجود داشته باشد، حیات و گوش شنیدن ندارد و این، نشانه صدق هنری این بیت

است (همان: ۶۲). پس مسلمان بودن شخصیت‌های طومارها حتی پیش از ظهور اسلام، در عالم واقع غیر ممکن و کذب محض است، اما طرح آن در یک متن ادبی به آن صدق هنری می‌بخشد. اگر نقال و کاتب طومار در پی خلق یک اثر تاریخی بود و این روایات را تحت عنوان مسلمات تاریخی مطرح می‌کرد، کاملاً مردود بود. پس ما نه با زبان مسلمات تاریخی که با زبان مخیلات هنری سروکار داریم و در چنین بافتی به دنبال صدق و کذب گزاره‌ها نیستیم. نمونه‌هایی از شواهد موضوع مورد بحث در زیر ذکر می‌شود. سخن از سوگند خوردن به نام خدا، ستایش و حمد باری تعالی، مسلمان شدن دشمنان، عقد حلال دائمی، تبدیل بتکده‌ها به مسجد، وجود اسم اعظم خدا، یگانگی خدا و نماز در میان است و شواهد متعددی دارد:

شخصیت‌های این طومار به نام خدا سوگند می‌خورند: مهرباب‌شاه به جلال ذوالجلال سوگند خورد که به جمشیدشاه آسیبی نرساند (همان: ۱۰۵).

فریدون با تولد نوه‌اش منوچهر، حمد و ثنای الهی را به جای آورد (همان: ۱۳۲).

بسیاری از دیوان وقتی با پهلوانان مبارزه کرده، شکست می‌خورند مسلمان می‌شوند. مثلاً نهنگال دیو هنگام شکست از سام از ترس مسلمان می‌شود (همان: ۱۷۷).

سام در نامه‌ای به خاقان چین از او خواست که دخترش را به عقد حلال دائمی به او شفقت کند (همان: ۱۷۲).

تمرتاش وقتی از سام شکست خورد، به همراه ۱۲۰۰۰ نفر از لشکریانش مسلمان شد (همان: ۱۸۳).

طوطی لبن، دختر شداد، که عاشق سام شده بود، «اشهد ان لاله الا الله و اشهد ان ابراهیم خلیل الله» بر زبان جاری نمود و مسلمان شد (همان: ۲۱۹).

سام بعد از خوردن غذا خدا را شکر می‌کند (همان: ۱۸۹).

وقتی رضوان پری نسبت به سام ابراز دلدادگی کرد، سام گفت به شرط کنار گذاشتن جادوگری و سپس، مسلمان شدن او به وصال خود خواهد رساند (همان: ۱۸۸).

رضوان پری از سام شکست خورد و تمام لشکر او مسلمان شدند حتی خواهرش (همان: ۱۹۲).

خاقان که کشته شد، سام بر تخت او نشست. بنابراین، همه مسلمان شدند و بتکده‌ها به مسجد تبدیل شد (همان: ۲۰۵).

سیمرغ حکیم بر سوراخ‌های پیش‌بند آهنگری کاوه اسم اعظم خواند و آن را تبدیل به علم پادشاهی و درفش کاویانی کرد (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۱۲۰).

وقتی ماده غولی خود را به شکل دختری زیبا به رستم نشان داد، رستم با خواندن آیه‌های حقانی طلسم او را باطل کرد و او را کشت (همان: ۲۷۷).

بیژن، پهلوان ایرانی، وقتی به دربار سیه‌رنگ رفت، عبارتی گفت سرشار از توحید: «سلام من در این بارگاه و در این انجمن به روی و موی کسی باد که بداند و بشناسد که خداوند عالم و آدم یکی است و دو نیست.» (همان: ۴۴۱).

تیمور و فرامرز تا نماز عصر چون دو قوچ جنگی به مبارزه پرداختند (همان: ۵۰۵).

۵.۱.۲. انعکاس روایات اسلامی-شیعی در طومار

برخی از روایات طومارها روایاتی شیعی هستند و سخن از امامان(ع) در این روایات هست. از آنجا که طومارنویسی عمدتاً در دوره صفویه پی افکنده شد و شاهان عهد صفویه گسترش دهنده و نیز مشوق باورهای شیعی بودند، در چنین فضایی رشد باورهای شیعی در متون ادبی امری اجتناب ناپذیر بوده است. معروف است که محتشم کاشانی مدیحه‌ای برای شاه طهماسب صفوی سروده بود که شاه طهماسب گفت: «من راضی نیستم که شعرا زبان به مدح و ثنای من آلائند، قصاید در شأن شاه ولایت و ائمه معصومین علیهم‌السلام بگویند. صله اول از ارواح مقدسه حضرات و بعد از ما توقع نمایند» (ترکمان، ۱۳۶۴، ج ۱: ۱۳۳).

به باور علی شریعتی، شیعه دارای دو دوره کاملاً منفک و جدا از هم است، یکی دوره‌ای که از قرن نخست آغاز می‌شود تا ظهور صفویه. در این دوره شیعه، اسلام حرکت است در مقابل اسلام نظام حاکم(خلافت) و دوره دوم از عهد صفویه آغاز می‌شود و ادامه می‌یابد. در این دوره شیعه از «حرکت» به «نظام» تبدیل می‌شود (شریعتی، ۱۳۵۰: ۶۶). بنابراین، در چنین فضایی رشد باورهای اسلامی خصوصاً از نوع شیعی آن اعجاب برانگیز نیست. در کنار این‌ها، دوستی با اهل بیت علیهم‌السلام و خصوصاً حضرت علی(ع) مختص یک فرقه اسلامی نیست و شکل‌گیری افسانه‌ها و حکایت‌های متعدد در مورد ایشان در میان تمام فرق اسلامی گویای این حقیقت است. مرحوم باستانی پاریزی در سفرنامه خویش، از پاریز تا پاریس، در بخش سفر به پاکستان از یکی از این افسانه‌ها در منطقه خیبر پشاور پاکستان سخن رانده است. مطابق این افسانه، حضرت علی(ع) از گردنه خیبر گذشته و در آنجا نماز گزارده است و این مکان به «علی مسجد» معروف است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۵: ۲۲۴).

ورود این داستان‌ها به داستان‌های حماسی قوم ایرانی نیز پیشینه کهنی دارد. منظومه‌ای به نام «علی‌نامه» چند دهه پس از شاهنامه فردوسی در قرن پنجم سروده شده است. شاعر این منظومه دینی با نام «ربیع» فردی است که به شکل منظوم زندگانی حضرت امیر(ع) را به تصویر کشیده است. این منظومه کهن‌ترین منظومه حماسی شیعی است (برای تفصیل بیشتر ر.ک: ایرانی، ۱۳۸۹، ۶۴-۵۷). پس از علی‌نامه منظومه حماسی خاوران‌نامه شکل می‌گیرد. این منظومه یک تفاوت اساسی با علی‌نامه دارد: علی‌نامه شرح واقعی جنگ‌ها و نبردها و شجاعت‌های علی(ع) است، اما خاوران‌نامه پر از اغراق‌ها، مبالغه‌ها و افسانه‌های دور از واقع است و از اژدها و دیو و ... و مواجهه حضرت با آن‌ها سخن رانده است (همان: ۶۱). قصد صاحب علی‌نامه از به نظم درآوردن اثرش به تصویر کشیدن زندگی واقعی حضرت امیر(ع) است و به همین سبب او مطابق با اسنادی که داشته به این امر مهم دست یازیده است. او روایاتش را از یکی از راویان ثقه شیعه یعنی ابی‌مخنف نقل می‌کند. بنابراین، مرز میان واقعیت و تخیل، مرز میان علی‌نامه و خاوران‌نامه است. علی‌نامه به مرز تاریخ نزدیک شده و خاوران‌نامه به مرز هنر.

احتمالاً سرایش خاوران‌نامه افتتاحی برای امتزاج داستان‌های حضرت امیر(ع) به داستان‌های عامیانه حماسی است؛ قضیه‌ای که بعدها در طومارها دیده می‌شود و می‌توان نقش ابن‌حسام خوسفی، سراینده خاوران‌نامه را در این امتزاج جدی دانست. او شاعر قرن نهم است و از مأخذی عربی برای داستان خود یاد کرده که بر مبنای آن، به نظم فارسی اثر خود پرداخته است. اگر این را بپذیریم، باید سابقه انضمام داستان‌های اسلامی را به داستان‌های عامیانه، پیش از

خاوران‌نامه دانست. مطابق خاوران‌نامه علی(ع) به همراه قنبر، ابوالمحبین، مالک اشتر و سعد وقاص برای گسترش اسلام به سرزمین خاوران، قهرمان، ساحل و قام می‌رود (اصغری طرقي، ۱۳۹۱: ۲۵).

نبرد حضرت امیر(ع) با موجودات افسانه‌ای
سراع الامام علی مع مخلوقات افسانه‌ای
Imam Ali (p) battles with evil creatures

نگاره نبرد حضرت امیر(ع) با موجودات افسانه‌ای (برگرفته از نگاره‌های فرهاد نقاش بر خاوران‌نامه، ۱۳۸۱: ۶۴) در این طومار از میان امامان معصوم(ع) بیشتر از حضرت علی(ع) یاد شده و یک بار نیز از حضرت مهدی(عج) سخن به میان آمده است. یا شخصیت‌ها در هنگام گرفتاری‌ها به حضرت علی(ع) متوسل می‌شوند یا در مورد او خوابی می‌بینند یا باعث شفای آن‌ها می‌شود یا اینکه به آنان در مورد آینده‌ای که شخصیت بزرگی چون حضرت علی(ع) یا حضرت مهدی(عج) ظهور خواهد کرد، بشارت داده می‌شود؛ کما اینکه در نمونه‌های زیر مشاهده می‌شود: سام مأموریت داشت شداد را بکشد و بهشت او را نابود کند، اما این بهشت از نظر او ناپدید شد. در نتیجه، او به تضرع و زاری و دعا پرداخت. به خواب رفت و شاه جمشید در خواب به او گفت که در تقدیر هست که شداد بهشت خود را کامل کند تا بعد ملک‌الموت بتواند روح او را قبض نماید. در آخرالزمان پیامبری ظهور می‌کند و از

فرزندان او فردی به نام «مهدی» خواهد آمد که در بهشت شداد حکمرانی خواهد کرد (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۲۲۴).

سام در آن هنگام که فرزندنش زال را به خاطر سفیدی روی و موی از خود می‌راند به بیماری سختی دچار می‌شود. او به بارگاه خدا می‌نالد و تضرع می‌کند. او سواری نورانی را می‌بیند که از سر تا پایش را دست می‌کشد. او شفا می‌یابد. آن سوار نورانی حضرت علی (ع) است. از این واقعه به بعد سام همیشه ذکر «یا علی» را ورد زبان خود می‌کند (همان: ۲۳۳-۲۳۴).

رستم در سرزمین سمنگان اسبش را گم کرد. راوی از زبان رستم در قالب شعر می‌گوید:
 که آسان روم راه، ای ذوالجلال/ به حق علی مطلبم را برآر (همان: ۲۷۹). حتی رستم وقتی همراه اسبش در گردابی که غواص دیو گرفتارش کرده بود، قرار گرفت، به علی (ع) متوسل شد (همان: ۳۲۰).
 رستم به جنگ ازدهایی رفت و هرچه تلاش کرد، تیرش بر تن ازدها کارگر نیفتاد. او به درگاه خدا التماس کرد و به خواب رفت. در خواب به او گفتند مرگ این ازدها به دست او نیست و هزار سال دیگر پیامبری می‌آید و ابن عمی به نام علی عالی‌شان دارد که این ازدها را او خواهد کشت. رستم صورت بر خاک مالید و گفت که اگر زمان علی (ع) را درمی‌یافت، خون خود را در راه او به خاک می‌ریخت (همان: ۵۹۱-۵۹۵).

۶.۱.۲. عبارتهای عربی-اسلامی در زبان شخصیت‌ها

تأثیر ایدئولوژیک در لایه واژگانی به کمک بررسی ارتباط متن با بافت بیرونی آن حاصل می‌شود. «رمزگان» شاخص‌های زبانی و نشان‌داری واژه‌ها، متن را با بافت‌های اجتماعی، سیاسی و... پیوند می‌زنند. نوع رمزگان در لایه واژگانی و نقش آن در متن میزان وابستگی و دل‌سپاری مؤلف را به گفتمان‌های غالب نشان می‌دهد (فتوحی، ۱۳۹۵: ۲۶۰-۲۶۱). در طومار نقالی شاهنامه هفت لشکر، واژگان و عبارات اسلامی فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد نقال تحت تأثیر ایدئولوژی و تمدن مسلط بر جامعه، قرار داشته و با کوچک‌ترین مستمسکی و به هر بهانه‌ای واژگان و تعابیر عربی-اسلامی را بر زبان شخصیت‌ها جاری نموده است. او چنان به گفتمان غالب عصر خود تن داده که با وجود نقل روایتی غیر دینی حماسی، نه تنها از زبان شخصیت‌ها که از زبان خودش نیز عبارتهای قالبی اسلامی جاری می‌شود. او پس از مرگ شخصیت‌های بزرگ داستان‌هایش «انا لله و انا الیه راجعون» می‌گوید:

جهان‌بخش با خنجر دشمن ضربه‌ای سخت خورده بود. راوی در مورد او می‌نویسد: «این بگفت و کلمه طیبه لاله الا الله بر زبان جاری نمود و جان را به جان‌آفرین تسلیم نمود و راه ایزدی در پیش گرفت. انا لله و انا الیه راجعون» (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۶۶۷).

یکی از موارد پرتکرار در طومار، نعره «الله اکبر» پهلوانان هنگام شروع نبرد است: طهمورث، نوه کیومرث و پسر سیامک، هنگام شروع مبارزه با سیه‌دیو نعره الله اکبر برکشید (همان: ۹۳). نعره الله اکبر از بسیاری از پهلوانان ایرانی در نبردها شنیده می‌شود، مانند رستم (همان: ۵۷۲)، سام (همان: ۱۷۱)، گرشاسپ (همان: ۱۴۳).
 جهت تشویق برای شروع کار به مخاطب «بسم الله» گفته می‌شود: کاوه می‌خواست تا فریدون پادشاه باشد، بنابراین به مردم گفت: «هر آن کس که طلب‌کار فریدون فرخ می‌باشد و او را می‌خواهد... بسم الله» (همان: ۱۱۰).

«ان شاء الله» در این طومار بسیار به کار رفته است. شخصیت‌ها برای انجام کارهایشان در آینده از این عبارت استفاده می‌کنند: فریدون به مردم قول می‌دهد که «ان شاء الله» انتقام آنان را از ضحاک مار به دوش خواهد گرفت (همان: ۱۲۲).

خاقان در صحبت‌هایش با سام از «نعوذ بالله» استفاده می‌کند (همان: ۱۷۵).

سام وقتی به نبرد دشمن خاقان، نهنگال، می‌رود، می‌گوید که بعون الله تعالی و به اقبال شهريار دشمن را شکست خواهد داد (همان).

بسیاری از پهلوانان طومار هنگام مواجهه با دشمن و متوسل شدن به خدا از عبارت «احدِ قديمِ صمدِ واجبِ تعظيم» استفاده می‌کنند. از جمله سام در نبرد با دشمنش تمرناش از این عبارت استفاده می‌کند (همان: ۱۸۳).

سام قبل از نبرد با عوج «و من يتوكل على الله فهو حسبه» گفت (همان: ۲۱۷). برزو نیز با گفتن همین عبارت خود را در دهان ازدهایی انداخت (همان: ۵۲۶). این عبارت از آیه سوم سوره طلاق اخذ شده است: وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَ مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا.

سام نزد خاقان رفت و با خود گفت به توفیق رب العالمین هر مطلبی خاقان بخواهد، انجام می‌دهم (همان: ۱۶۰).

وقتی رستم برای بار نخست رخس را سوار شد، گفت: «به نام خداوند کریم رحیم» (همان: ۲۵۴).

وقتی جلاد خواست گردن برزو، نواده رستم را بزند، برزو شهادتین را خواند (همان: ۴۳۴).

جهان‌بخش در خان سوم لوحی دید که نوشته‌هایش با بسم الله الرحمن الرحيم آغاز شده بود (۵۶۴).

«به آن خدای یکتا که تایی بی‌همتاست و یگانه است کاری بر سرت بیاورم که بر سر فولادبند جنگی و قطران زنگی آورده‌ام و السلام» (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۴۴۹).

«ای پهلوان، این کار تو کردی سام و نریمان نکردند. مرحبا و بارک الله! آفرین بر دست و بازوی تو باد.» (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۵۳۲).

۳- نتیجه‌گیری

طومارهای نقالی یکی از انواع ادبی هستند که در دوره صفویه و قاجار به کتابت درآمدند، اما اصالت روایات طومارها چه به شکل شفاهی و چه به عنوان آثاری دارای مآخذ بسیار کهن، زمانی پیشتر از عصر ظهور اسلام است. با وجود این، روایات طومارها به شدت تحت تأثیر مبانی اسلامی و قرآنی است؛ به طوری که در جای‌جای طومارها می‌توان مضامین اسلامی را رصد کرد. این مضامین به چند شکل در طومار شاهنامه هفت لشکر متجلی شده است:

طرح روایات در بستری اسلامی: ایرانیان در طومارها هم مسلمان هستند و هم برای گسترش اسلام تلاش می‌کنند. آنان باعث می‌شوند دشمنانشان، چه از نوع انسان و چه از نوع دیو، پس از مقهور شدن به اسلام بگروند. لشکر ایرانیان در این طومار به عنوان لشکر اسلام معرفی می‌شوند. طرح روایات پیش از اسلام در بستری اسلامی منجر به تناقض نمی‌شود؛ زیرا طومارهای نقالی یک ژانر ادبی هستند و زبان ادب با منطق شناخته شده سازگار نیست و برای کشف صدق و کذب گزاره‌های ادبی نباید به دنبال مسلمات تاریخی باشیم.

برقراری ارتباط میان داستان پیامبران با روایات نقالی: پیامبران در روایات طومارها حضور دارند؛ گاه این حضور یک حضور در زمانی است و گاه، شخصیت‌های طومارها در قالب رؤیاهای صادقه از یاری پیامبران بهره می‌جویند. نام پیامبرانی چون سلیمان، هود، شیث و ... در طومار شاهنامه هفت لشکر ذکر شده است. حضور پیامبران بنی‌اسرائیل در این طومار ویژه‌تر است؛ خصوصاً حضور سلیمان نبی. شاید به علت سلطنت مقتدرانه او و تسلط بر قوای طبیعت و دیوان این اتفاق رخ داده باشد.

وجود روایات اسلامی-شیعی: یکی از شخصیت‌های مهم مسلمانان در طومارها حضرت امیر(ع) است که شجاعتی بالاتر از شجاعت رستم و نوادگانش برای او قائل شده‌اند. در طومارها به ظهور علی(ع) در ادوار بعدی مژده داده شده است. همچنین در طومار شاهنامه هفت لشکر از حضرت مهدی (عج) سخن به میان آمده است.

وجود عبارات عربی-اسلامی: بسیاری از اصطلاحات و تعبیرات عربی-اسلامی چون بعون الله، بسم الله، ان شاء الله، انا لله و انا الیه راجعون و ... بر زبان شخصیت‌های طومارها جاری است.

ما در این جستار، مظاهر فرهنگ اسلامی را در طومار شاهنامه هفت لشکر بررسی کرده، به دسته‌بندی دقیق این مضامین به همراه شواهد مختلف آن پرداختیم؛ موضوعی که در تمام پژوهش‌های پیشین به صورت گذرا به آن اشاره شده بود.

منابع

- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۵). «معرفی یک طومار نقالی کهن به زبان ترکی». *آینه میراث*، ۱۵(۶۰)، صص ۱۴۹-۱۲۹.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸). «مقدمه‌ای بر نقالی در ایران». *گوهرگویا*، سال سوم، ش چهارم (پیاپی ۱۲)، صص ۳۵-۶۴.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۰). «ویژگی‌های روایات و طومارهای نقالی». *بوستان ادب*، سال سوم، ش اول (پیاپی ۷)، صص ۲۸-۱.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۲). *مقدمه ابن خلدون*. ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی-فرهنگی.
- ارژنگی، کامران (۱۳۹۷). «نگاهی انتقادی به شیوه تصحیح طومارهای نقالی شاهنامه». *ایران‌نامگ*، سال ۳، ش ۴، صص ۱۰۷-۱۴۷.
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*. به اهتمام حبیب یغمایی، چ دوم، تهران: کتابخانه طهوری.
- اصغری طوقی، مژگان، (۱۳۹۱). «جنبه‌های حماسی و ویژگی‌های سبکی خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی». *تاریخ ادبیات*، ش ۷۲، صص ۵۰-۱۷.
- اصفهان‌ی، راغب (۱۴۲۰ ق). *محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلاغ*. ج ۱، بیروت: شرکه دارالأرقم بن ابی‌الأرقم.
- ایرانی، اکبر (۱۳۸۹). «درباره علی‌نامه». *ضمیمه آینه میراث*، ش ۲۰، صص ۷۰-۵۷.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۵۵). *از پاریس تا پاریز*. چ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- پرویزی، رسول (۱۳۴۷). «گم گشتن انگشتی و بر باد رفتن ملک سلیمان». *وحید*، ش ۶۱، صص ۸۸-۸۳.
- ترکمان، اسکندر بیک (۱۳۶۴). *عالم‌آرای عباسی*. ج ۱، تهران: نشر طلوع.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۵۷). *کشف‌الاسرار*. قم: آزادی.
- خوسفی، ابن حسام (۱۳۸۱)، *خاوران‌نامه (به انضمام نگاره‌ها و تذهیب‌های فرهاد نقاش)*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. ج ۱۰، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، چ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

رزمجو، حسین (۱۳۸۸). *قلمرو ادبیات حماسی ایران*. ج ۱، چ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سپهری، محمد، (۱۳۸۵). *تمدن اسلامی در عصر امویان*. تهران: نورالثقلین.

شاهنامه هفت لشکر (۱۴۰۰). مقدمه، تصحیح و توضیحات محمد جعفری و زهرا محمدحسینی، تهران: خاموش.

شریعی، علی (۱۳۵۰). *تشیع علوی و تشیع صفوی*. تهران: سازمان انتشارات حسینیه ارشاد.

شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۲). *زبان شعر در نثر صوفیه*. چ پنجم، تهران: سخن.

شهری، جعفر (۱۳۷۱). *طهران قدیم*. ج ۱، تهران: معین.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر. *طومار نقالی شاهنامه*، (۱۳۹۱). مقدمه، ویرایش و توضیحات سجاد آیدنلو، تهران: به‌نگار.

فتوحی، محمود، (۱۳۹۵). *سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، چ سوم، تهران: سخن.

قائمی، فرزاد، (۱۳۹۳). «ارتباط نمایه نبرد با دیوان در اساطیر ایران و باور به خدایان شاخدار در فرهنگ های بومی (و آزمون وارگی این نبرد در مسیر فردیت قهرمان)». *جستارهای ادبی*، سال چهل و هشتم، ش ۱۸۸، صص ۱۶۴-۱۴۱.

قائمی، فرزاد (۱۳۹۳). «بررسی متن‌شناختی جایگاه سلیمان(ع) در روند تکوین حماسه‌های ایرانی». *متن‌شناسی ادب فارسی*، دوره جدید، ش ۴ (پیاپی ۲۴)، صص ۱۱۷-۱۳۶.

کتاب گرشاسب، (۱۴۰۱). به کوشش فرزاد قائمی و جلال‌الدین گرگیچ، تهران: سخن.

لوکاس، هنری استیون (۱۳۸۷). *تاریخ تمدن*. ترجمه عبدالحسین آذرنگ، چ هفتم، تهران: سخن.

مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار*. تصحیح و تحقیق جمعی از محققان، چ دوم، ج ۵۸، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

محبوب، محمدجعفر (۱۳۸۶). *ادبیات عامیانه ایران*. به کوشش حسن ذوالفقاری، چ دوم، تهران: چشمه.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۰). *پانزده گفتار*. تهران: صدرا.

مقدمی، محمدتقی، (۱۳۹۲). *سنت و مدرنیته*. تهران: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

هفت لشکر (طومار جامع تقالان از کیومرث تا بهمن)، (۱۳۹۸). تصحیح و توضیح مهران افشاری و مهدی مداینی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.

یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.

References

- Aidenlou, Sajad , (2009). "An Introduction to Naghali in Iran." *Gohar Ghuya*, 3(4), pp. 35-64.
- _____ (2011). "Characteristics of Naghali Narratives and Scrolls." *Bustan Adab*, 3(1), pp. 28-1.
- _____ (2016). "Introducing an Ancient Naghali Scroll in Turkic Language." *Ayeneh Miras*, 15(60), pp. 129-149.
- Arzhangi, Kamran (2018). "A Critical Look at the Method of Correcting Shahnameh Naghali Scrolls." *Iran-Nameh*, 3(4), pp. 107-147.
- Asadi Tusi, Abu Nasr Ali ibn Ahmad (1975). *Garshasb-Nameh*. Edited by Habib Yaghma'i. 2nd ed. Tehran: Tahouri Library.
- Asgari Torqi, Mojgan (2012). "Epic Aspects and Stylistic Features of In-Hosam Khosfi's Khavaran-Nameh." *Tarikh-e Adabiyyat*, 72, pp. 50-17.

- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim (1976). *From Paris to Pariz*. 2nd ed. Tehran: Amir Kabir Publications Institute.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1998). *Loghat-Nameh*. Vol. 10. Edited by Mohammad Moein and Seyyed Ja'far Shahedi. 2nd ed. Tehran: Tehran University Press.
- Ebrahimi, Akbar (2010). *About Ali-Nameh*. Supplement to Ayeneh Miras, 20, pp. 57-70.
- Esfahani, Raghib (1899). *Muhadarat al-Udaba wa Muhadarat al-Shu'ara wa al-Bulagha*. Vol. 1. Beirut: Dar al-Arqam ibn Abi al-Arqam.
- Fotouhi, Mahmood (2016). *Stylistics, Theories. Approaches and Methods*. 3rd ed. Tehran: Sokhan.
- Ghaemi, Farzad (2014a). The Relationship between the Battle Motif with Divs in Iranian Mythology and the Belief in Horned Gods in Indigenous Cultures (and the Test of the Hero's Individuality in this Battle)." *Jostarha-ye Adabi*, Vol. 48, No. 188, pp. 164-141.
- _____(2014b). "Textual Analysis of the Position of Solomon (PBUH) in the Development of Iranian Epics." *Matn-shenasi-ye Adab-e Farsi*, New Series, No. 4 (Serial 24), pp. 117-136.
- Haft lashkar* (A Comprehensive Scroll of Narrators from Kayumars to Bahman), (2019). Edited and explained by Mehran Afshari and Mahdi Madaeni, Tehran: Dr. Mahmud Afshar Publications.
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (1983). *Ibn Khaldun's Muqaddimah*. Translated by Muhammad Parvin Gonabadi. Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).
- Khomeini, Ruhollah (1979). *Kashf al-Asrar*. Qom: Azadi.
- Khosfi, Ibn-Hosam (2002). *Khavaran-Nameh* (with Illustrations and Miniatures by Farhad Naqqash). Tehran: Organization of Printing and Publishing of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Lucas, Henry Steven (2007). *History of Civilization*. Translated by Abdolhossein Azarnang, 7th ed., Tehran: Sokhan.
- Majlesi, Mohammad Baqer ben Mohammad Taqi, (1983). *Bihar al-Anwar*. Edited and researched by a group of researchers, 2nd ed., Vol. 58, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Mahjoub, Mohammad Jafar (2007). *Iranian Folklore*. Edited by Hasan Zolfaqari, 2nd ed., Tehran: Cheshmeh.
- Moqaddami, Mohammad Taqi, (2013). *Tradition and Modernity*. Tehran: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications.
- Motahhari, Morteza (2001). *Fifteen Lectures*. Tehran: Sadra.
- Parvizy, Rasul (1968). *Losing a Ring and Solomon's Kingdom Going to the Wind*. Vahid, 61, pp. 83-88.
- Razmjoo, Hossein (2009). *The Realm of Iranian Epic Literature*. Vol. 1. 2nd ed. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Safa, Zabihollah (1954). *Epic Poetry in Iran*. Tehran: Amir Kabir Press Institute.
- Sepehri, Mohammad (2006). *Islamic Civilization in the Umayyad Era*. Tehran: Nur al-Thaqalayn.
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (2013). *The Language of Poetry in Sufi Prose*. 5th ed. Tehran: Sokhan.
- Shahri, Jafar (1992). *Old Tehran*. Vol. 1. Tehran: Moein.
- Shahnameh Haft Lashkar* (2021). Introduction, Correction and Explanations by Mohammad Jafari and Zahra Mohammad Hosseini. Tehran: Khamoosh.
- Shariati, Ali (1971). *Alavi Shi'ism and Safavi Shi'ism*. Tehran: Hosseinieh Ershad Publications Organization.
- The Book of Garshasp*, (2022). Edited by Farzad Ghaemi and Jalal-al-din Gorgij, Tehran: Sokhan.
- Toomar Naghali Shahnameh* (2012). Introduction, Editing and Explanations by Sajad Aidenlou. Tehran: Behnegar.
- Turkman, Eskandar Beg (1985). *Alam-Aray-e Abbasi*. Vol. 1. Tehran: Nashr-e Tolou'.
- Yaḥaqi, Mohammad Jafar, (2007). *Dictionary of Myths and Stories in Persian Literature*. Tehran: Farhang-e Moaşer.